

فصل نامه پژوهش‌های تاریخی (علمی - پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و سوم، دوره جدید، سال نهم
شماره سوم (پیاپی 35)، پاییز 1396، صص 49-66
تاریخ وصول: 1395/04/30، تاریخ پذیرش: 1395/12/11

بررسی جامعه‌شناختی گفتگوهای خیالی در مطبوعات عصر قاجار

علی باغدار دلگشا* - علی ناظمیان فرد**

چکیده

گفتگوی خیالی با درون‌مایه‌های سیاسی و اجتماعی، بارزترین وجوه انتقادی رایج در مطبوعات عصر قاجار است که روشنفکران و روزنامه‌نگاران این دوره به کار می‌گرفتند. نفس رواج این شیوه نشان‌دهنده وضع ویژه جامعه ایرانی در این برهه زمانی است که در کشاکش عبور از مرحله‌ای تاریخی بود. پرسشی که در کانون توجه این پژوهش قرار دارد این است که روزنامه‌نگاران عصر قاجار از چه زمانی به انتخاب این شیوه توجه کردند و ناظر به چه اهدافی بود. در دوره فتحعلی‌شاه، به استفاده از این شیوه توجه شد؛ اما در عصر ناصری، وجه انتقادی آن آشکارتر شد و سرانجام در دوره استبدادی محمدعلی‌شاه، به علت وجود خفقان فزاینده، به مثابه گونه‌ای (ژانر) اثربخش در نشر آگاهی و بیان انتقادهای سیاسی و اجتماعی، از آن استفاده وسیع شد. یافته‌های این پژوهش مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی و متکی بر رویکرد جامعه‌شناختی به نسخه‌های باقیمانده از 75 روزنامه درون‌مرزی دوره قاجاری است. این پژوهش نشان می‌دهد که هدف غایی روشنفکران و روزنامه‌نگاران این دوره از به‌کارگیری چنین شیوه‌ای، تفهیم نظام مشروطه و مابینت‌نداشتن آن با شرع مقدس و نیز معرفی این نظام در قالب الگویی مناسب برای ایجاد وضعیت سیاسی و اجتماعی مطلوب در جامعه ایران بود.

واژه‌های کلیدی: گفتگوهای خیالی، مطبوعات، عصر قاجار، رویکرد جامعه‌شناختی، استبداد.

* دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران (نویسنده مسئول) ali.b.delgosha@gmail.com

** دانشیار تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران، nazemian@um.ac.ir

مقدمه

از الگوی گفتگوهای خیالی در مطبوعات این دوره را اتخاذ رویکردی باید دانست که جراید این دوره برای ترویج تغییر در جامعه به دنبال آن بودند. وجود دو نگرش انجام اصلاحات از رأس هرم و انجام تغییرات در بدنه هرم، دو نگرش رایج در آن دوره بود. براین اساس، مطبوعات دوره ناصری و پس از آن با هدف انجام تغییرات از بدنه هرم، با استفاده از الگوی گفتگوهای خیالی، ابتدا برای بیان انتقادهای خود به زبانی ساده و درخور فهم برای طبقات پایین و متوسط شهری تلاش می‌کردند؛ پس از آن نیز با بیان داستانی و روایی آن گفتگوها، برای دهان‌به‌دهان چرخیدن آنها در قالب داستان و روایت در محافل عمومی کوشش می‌کردند.

باتوجه به نقش مطبوعات در جایگاه منابعی که ارزش سندی دارند، متن حاضر در پی بررسی مسائلی همچون زمان نخستین استفاده از الگوی گفتگوهای خیالی برای بیان انتقادهای سیاسی اجتماعی، دلیل استفاده از الگوی مذکور برای بیان انتقادهای سیاسی اجتماعی، علت به‌کارگیری سبک گفتگوهای خیالی در مطبوعات، مشخص کردن اهداف و موضوعات محوری این گفتگوها و برخی مسائل از این قبیل با تأکید بر رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر برآن است که با استفاده از روش تاریخی و رویکرد توصیفی تحلیلی و با تأکید بر مطبوعات فارسی‌زبان منتشرشده در دوره قاجار، مطبوعات درون‌مرزی، در قالب داده‌های اصلی خود به بررسی جامعه‌شناختی گفتگوهای خیالی مندرج در مطبوعات بپردازد. از این رو، ابتدا به مسئله گفتگوهای خیالی مندرج در مطبوعات و پس از آن، گفتگوهای خیالی مندرج در برخی نسخ خطی و آثار منتشرشده از دوره قاجار می‌پردازد. در بررسی‌های انجام‌شده درباره مطبوعات

هم‌زمان با ایجاد زمینه‌های آشنایی ایرانیان با فرنگ و اعزام دانشجویان ایرانی به کشورهایی همچون فرانسه و انگلیس در دوره عباس میرزا (1168 تا 1212 ق/ 1754 تا 1797 م) و محمد شاه قاجار (1213 تا 1227 ق/ 1798 تا 1812 م)، نخستین آشنایی‌ها با تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی غرب صورت پذیرفت. پیش از این زمان، برخی ایرانیان به فرنگ سفر کرده بودند و برخی آثار همچون «شگرف‌نامه ولایت» را به نگارش درآورده بودند؛ اما الگوبرداری از ساخت‌های فرنگ مانند استفاده از صنعت چاپ، انتشار روزنامه، آغاز ترجمه متون و استفاده از علوم همچون تاریخ، جغرافیا، فلسفه و الگوهای آموزشی به شیوه مدرن به این دوره زمانی اختصاص دارد.

در این میان، آشنایی با روزنامه و انتشار آن برای نخستین بار در ایران از تحولات مهم بود. کاغذی که در آن با رویکردی سیاسی و حکومتی، به شرح «اخبار داخله ممالک محروسه ایران» پرداخته می‌شد. با گذشت زمان، این منبع وارداتی به مهم‌ترین منبع اطلاع‌رسانی در دوره قاجار مبدل شد. با آغاز تحولات مشروطه‌خواهی و باز شدن فضای سیاسی کشور که ناتوانی دولت وقت در نظارت بر مطالب مندرج در نشریات در باز شدن این فضا نقشی اساسی داشت، مطبوعات که مهم‌ترین منابع اطلاع‌رسانی در زمانه مشروطه بودند، در راهنمایی مردم برای تحقق آرمان‌های مشروطه تلاش کردند. در این خلال، برای نخستین بار از رویکردی نو، مانند گفتگوهای خیالی، برای بیان انتقادهای سیاسی استفاده شد. در محتوای متنی این گفتگوها نیز موضوعاتی همچون جایگزینی اصطلاح مردم به جای رعیت، شکل‌گیری مسئله حقوق شهروندی، طرح مطالبات اجتماعی، درخواست حقوق مدنی و انتقاد از ساخت‌های سیاسی موجود در گفتمان سیاسی قاجار مطرح شد. علت استفاده

خوابنامه نویسی»، به توضیح چهار نمونه از خوابنامه‌های عصر مشروطه اشاره شده است. خوابنامه‌هایی که بافت گفتگوهای خیالی داشته‌اند (علیزاده بیرجندی، 1394: 14).

مقاله حاضر نیز مکمل کاری پژوهشی از لطفی و دیگران، با عنوان «مکالمات خیالی: وجه‌انتقادی نو در گفتمان مطبوعاتی عصر مشروطه» است (لطفی و دیگران، 1394: 85-104) که با هدف تبیین مباحث انتقادی در گفتمان سیاسی عصر مشروطه گرد آوری شده است. تفاوت پژوهش حاضر با آن متن و پژوهش‌های دیگر در آن است که این جستار گفتگوهای خیالی مندرج در مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی در تمام دوره قاجار را برای بررسی خود انتخاب کرده است و جراید مدنظر را با نگاهی جامعه‌شناختی تحلیل کرده است. این متن برای رسیدن به نتیجه‌ای واضح‌تر، گفتگوهای خیالی درج‌شده در برخی نسخ خطی از دوره فتحعلی‌شاه قاجار، مانند مناظره عقل و بخت مندرج در رساله شیم عباسی (نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی)، تا اواخر دوره احمدشاه قاجار مانند مناظره شیخ و شوخ (نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی) و مناظره تیغ و قلم (نسخه خطی موجود در کتابخانه برلین) را توصیف موضوعی کرده است. در این پژوهش، آن دسته از روزنامه‌هایی که درخصوص شمارگان آنها اطلاعات کافی وجود ندارد و اطلاعات آنها از بین رفته است، از دایره بررسی خارج شده‌اند. آثاری همچون روزنامه‌های ترکی‌زبان درون‌مرزی و مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی همچون خلافت، حکمت، عروة‌الوثقی، اختر، پرورش، حبل‌المتین چاپ هند، چهره‌نما چاپ مصر و قانون و نیز برخی مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی مانند امید قزوین، مصباح، مکافات، اسلامیه، برگ سبز، اقبال، کاشف الحقایق،

فارسی‌زبان برون‌مرزی برخی از مطبوعات ترکی‌زبان و البته برخی مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی، به‌علت باقی‌نماندن شماره‌ای از آنها، از دایره بحث خارج شده‌اند.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر برخی کتاب‌ها و مقاله‌هایی را شامل می‌شود که در آنها به‌صورت محدود و گزینشی، به مسئله گفتگوهای خیالی توجه شده است. این آثار عبارت‌اند از: «مشروطه‌خواهان بدون مرز»، «وجه ادبی نو در گفتار سیاسی عصر مشروطه» و «مصاحبه ایرانیه» از تورج اتابکی؛ جلد دوم «تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان» از ناصرالدین پروین که نویسنده به‌صورت گزینشی، تعدادی از گفتگوهای خیالی مندرج در چند روزنامه دوره مشروطه را در فصل پانزدهم اثر خود آورده است (پروین، 1379: 661 تا 665).

«Print Culture in Late Qajar Iran: The Cartoons of Kashkūl»

از شیوا بلاغی که دربرگیرنده توضیحاتی درخصوص کاریکاتورهای روزنامه کشکول است (بلاغی، 2001: 168 تا 175)؛ «طنز در مطبوعات دوره مشروطیت: معرفی مجله استبداد و Despots of the World Unite!: Satire in the Persian Constitutional (Press) (Introducing Majalleh-ye Estebdad, 1907-1908) از علی قیصری و نامه ناقور از رجایی افزه‌ای. «حمام جنیان: بهره‌گیری روشنفکر دوره مشروطه از فرهنگ مردم برای چالش با فرهنگ مردم» از حمیدرضا دالوند درباره گفتگوی حمام جنیان که پژوهشگر مذکور به‌صورت نسخه‌ای خطی، نه نمونه مطبوعاتی آن در دوره مشروطه، از آن استفاده کرده است. در «بازخوانی کتاب رضوان» و «عناصر نمایشی در رساله خواب شگفت» از باغداردلگشا (باغداردلگشا، 1394: 3 و 4، 253 و 254) نیز به چند گفتگوی خیالی مندرج در مطبوعات دوره مشروطه اشاره‌ای گذرا شده است. همچنین در مقاله‌ای با عنوان «دلایل رویکرد اندیشه‌ورزان عصر قاجار به

نقش جهان، معرفت یزد، یادگار انقلاب، الفت، هدایت و عدل مظفری.

انواع گفتگوهای خیالی در مطبوعات

این گفتگوها از نظر صحنه‌پردازی و قالب رخداد نیز به سه طبقه تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از: 1. گفتگوهایی که به صورت گفتگوهای خیالی میان دو انسان فرضی مانند حیدرخان و جعفرخان، میرزا عبدالله و میرزاصادق، مشهدی محمد نقی و کربلایی تقی یا گفتگوهای خیالی از زبان کودکی فرضی با تمامی «ابناء وطن» مانند گفتگوی «ندای طفل مشروطه» تنظیم شده‌اند؛ 2. صحبت‌های حیوانات و گیاهان با یکدیگر مانند شمع و پروانه، مورچه و زنبور یا صحبت بقال با زنبور. در این الگو نویسنده با مخاطب قرارداد شئی غیرجاندار، به بیان دیدگاه‌ها و مطالب مدنظر خود می‌پردازد و از صنعت تشخیص یا جان‌بخشی اشیا استفاده می‌کند. وجه شباهت دو نمونه نخست در این است که صحنه‌پردازی آنها در عالم واقع و به‌طور معمول در ایران اتفاق افتاده است؛ 3. گفتگوهای خیالی که در قالب خواب‌نامه‌ای به نگارش درآمده‌اند و در ابتدای داستان، نگارنده با مشاهده خود در صحرای محشر یا یکی از نقاط «بلاخیز» ایران در عالم خواب، خرابی ایران را مشاهده کرده است و به دنبال «دوای درد ایران» و آبادانی آن است. نمونه این دسته عبارت است از «خواب پریشان» و «حکایت یا افسانه».

از حیث درج گفتگوهای خیالی در مطبوعات دوره قاجار، این مطبوعات به دو دسته کلی نیز تقسیم می‌شوند: دسته نخست مطبوعاتی که هیچ طرحی از گفتگوهای خیالی در شمارگان آنها وجود ندارد و دسته دیگر، مطبوعاتی که به درج گفتگوهای خیالی توجه کرده‌اند.

در زمینه مطبوعات دسته اول، یعنی استفاده نکردن از ساختار گفتگوی خیالی، باید به روزنامه‌های وقایع اتفاقیه (1267 تا 1277 ق/ 1850 تا 1860 م)؛ دولت علیه ایران (1277 تا 1279 ق/ 1860 تا 1862 م)، آذربایجان (1278 ق

1861 م)، ملت سنیة ایران (1283 تا 1287 ق/ 1866 تا 1870 م)، ایران (1288 تا 1297 ق/ 1871 تا 1879 م)، وقایع عدلیه (1288 ق/ 1871 م)، روزنامه نظامی (1293 و 1294 ق/ 1876 و 1877 م)، مریخ (1296 ق/ 1878 م)، مرآت السفر (1298 ق/ 1880 م)، دانش (1299 و 1300 ق/ 1881 و 1882 م)، شرف (1300 تا 1303 ق/ 1882 تا 1885 م)، اردوی همایون (1300 ق/ 1882 م)، ناصری (1311 تا 1314 ق/ 1893 تا 1896 م)، احتیاج (1316 ق/ 1898 م)، خلاصه الحوادث (1316 تا 1319 ق/ 1898 تا 1901 م)، معارف (1316 تا 1318 ق/ میلادی؟)، آزاد (1317 تا 1324 ق/ 1906 م)، الکمال (1318 ق/ 1900 م)، تربیت (1318 تا 1325 ق/ 1900 تا 1907 م)، گنجینه فنون (1320 ق/ 1902 م)، ناله ملت (1325 ق/ 1907 م)، ایران سلطانی (1321 تا 1326 ق/ 1902 تا 1908 م)، نوروز (1321 و 1322 ق)، اخلاق (1323 ق/ 1904 م)، حفظ‌الصحه (1324 ق/ 1905 م)؛ الجناب (1324 ق/ 1905 م)، اخوت (1324 ق/ 1905 م)، روزنامه ملی (1324 ق/ 1905 م)، بشارت (1324 ق/ 1905 م)، جریده ملی (1324 ق/ 1905 م)، مجاهد (1325 ق/ 1906 م)، عدالت (1325 ق/ 1906 م)، جهاد اکبر (1325 ق/ 1906 م)، حرف حق (1325 ق/ 1906 م)، اصفهان (1325 ق/ 1906 م)، ناله ملت (1326 ق/ 1907 م)، زاینده رود (1326 ق/ 1907 م)، نجات (1327 ق/ 1908 م)، بی‌طرف (1331 ق/ 1912 م)، تنبیه درخشان (1333 ق/ 1914 م)، برید شمال (1339 ق/ 1920 م)، طریقه‌الفلاح (بی‌تا) و شکر (بی‌تا) اشاره کرد که براساس نسخی که نگارندگان در اختیار داشته‌اند، هیچ نوع گفتگوی خیالی در آنها یافت نشد.

نوع دیگر مطبوعات، آنهایی هستند که انواع گفتگوهای خیالی را در خود جای داده‌اند. این روزنامه‌ها مطبوعات

به پادشاه ماد، «درخت آسوریک» شامل گفتگوهای خیالی میان درخت خرما و بز، «مینوی خرد» شامل پرسش‌های «دانا» از «مینوی خرد» در نقش روح عقل، اندرزهای آذربادمهرسپندان شامل اندرزهای تعلیمی و تربیتی موبدان موبد دوره شاپوردوم ساسانی به فرزند خیالی‌اش و سخنان میان اهورامزدا، زرتشت، گرشاسب و ایزد گوشورن درخصوص تعیین مجازات بی‌احترامی گرشاسب به ایزد آتش اشاره کرد. همچنین مناظره‌های پنج‌گانه اسدی طوسی همچون عرب و عجم، آسمان و زمین، نیزه و کمان، شب و روز و مغ و مسلمان، مناظره مرزبان با وزیر در کتاب مرزبان‌نامه، مناظره طیب و منجم در مقامات حمیدی، جدال سعدی با مدعی در گلستان سعدی، مناظره مست و فقیه و صوفی از شاعری ناشناس در نیمه آغازین دوره صفویه، مناظره آسمان و زمین سروده حیرانی همدانی، مناظره عقل و بخت و دولت از ساغرچی سمرقندی، به‌علاوه دو مناظره با نام‌های مناظره روز و شب و مناظره سیف و قلم از منیر لاهوری که علی‌محدث همراه با شانزده متن نظم و نثر دیگر در مناظره وحدت وجود و غیره، در کتابی با نام مناظره مست و فقیه و صوفی تصحیح و تدوین کرده است (1390) و نیز رساله صحبت‌الاثمار از ملا محمدبن سلیمان بغدادی، معروف به محمد فضولی، حاوی گفتگوهای خیالی میان چند میوه، از نمونه‌های مناظره و گفتگوهای خیالی در ادبیات کلاسیک ایران و زبان فارسی است.

در دوره معاصر نیز شعرای هم‌عصر مشروطه مانند دهخدا، عارف قزوینی و بهار به ارائه نمونه‌های در این قالب پرداخته‌اند. پروین اعتصامی نیز در اشعاری همچون «نخودی گفت لوبیایی را»، «سیر یک روز طعنه زد به پیاز»، «محتسب و مست، متاع جوانی در گفتگوی پیر و جوان و آرزوی پرواز در گفتگوی جوجه با مادرش به استفاده از سبک مناظره و سؤال و جواب روی آورده است؛ همچنین در شعر نو کسانی همچون نیما با سرودن «قطعه»

ادب (1316 تا 1324 ق / 1898 تا 1906 م)، خورشید (1324 ق / 1906 م)، مجلس (1324 تا 1330 ق / 1906 تا 1906 م)، اتحاد اسلام (1324 ق / 1906 م)، وطن (1324 و 1325 ق / 1906 و 1907 م)، ندای وطن (1325 تا 1327 ق / 1907 تا 1909 م)، کوکب دری (1323 تا 1325 ق / 1905 تا 1907 م)، تمدن (1325 ق / 1907 م)، انجمن ولایتی گیلان (1325 ق / 1907 م)، گنجینه انصار (1325 ق / 1907 م)، استبداد (1325 ق / 1907 م)، تجدد (1325 ق / 1907 م)، گلستان (1325 ق / 1907 م)، اقیانوس (1326 ق / 1908 م)، شرافت (1326 ق / 1908 م)، حبل‌المتین رشت (1327 ق / 1909 م)، خراسان (25 شماره در 1327 ق / 1909 م)، آیین غیب‌نما (1325 ق / 1907 م)، کشکول طهران (1327 ق / 1909 م)، کشکول اصفهان (1327 ق / 1909 م)، طوس (1327 و 1328 ق / 1909 و 1910 م)، پروانه (1328 ق / 1910 م)، جنوب (1328 ق / 1910 م)، وقت (1328 ق / 1910 م)، گیلان (1329 ق / 1910 م)، عصرجدید (1333 و 1334 ق / 1915 م)، ناقور (1327 ق / 1909 م)، رهنما (1326 ق / 1908 م)، مساوات (1325 تا 1327 ق / 1907 تا 1909 م) و برجیس (1337 ق / 1918 م) را شامل می‌شوند.

گفتگوهای خیالی

اصطلاح گفتگوهای خیالی به نوشته‌هایی اطلاق می‌شود که به صورت گفتگویی غیرواقعی میان اشخاص، اشیا و حیوانات تدوین شده‌اند. نام دیگر این شیوه نگارشی مناظره‌نویسی است که پیشینه آن در ادبیات فارسی، به صورت متون مثنوی و مسجع، به نیمه دوم قرن هشتم قمری می‌رسد (پورجوادی، 1385: 33). البته در این بین باید به برخی نمونه‌های کهن این‌الگو در ادبیات دینی و غیردینی ایران باستان مانند صحبت گوسان با شاه ماد در قالب سخنان گوسان، نصیحت‌گویی و پندهای او

ساده و همه‌فهم بیان می‌شود و به استفاده از اشخاص و اوضاع اجتماعی زمانهٔ مشروطه آمیخته است. زیرا تلاش او آگاه‌کردن شخص پرسش‌کننده است.

در این میان، پرسش اساسی این است که آیا از نظر ساختار و موضوع، تمامی گفتگوهای خیالی این دوره در مجموعه‌ای واحد دسته‌بندی می‌شود. شایان ذکر است که گفتگوهای دورهٔ قاجار به دو گروه تقسیم می‌شوند: گفتگوهایی که در آن گفتگو میان افراد، اشیا، اشخاص و حیوانات در عالم واقع تصویرپردازی شده‌اند و دیگری گفتگوهای خواب‌نامه‌ای که به علت تداخل با مباحث روانشناختی، در حوزهٔ پژوهش حاضر جای نمی‌گیرند. گفتگوهای خیالی دورهٔ مشروطه نیز به دو دستهٔ گفتگوهای مندرج در مطبوعات و گفتگوهای مندرج در رسائل درخور تقسیم هستند.

درخصوص به‌کارگیری گفتگوهای خیالی برای نقد وضع موجود، به نظر می‌رسد میرزا ملکم‌خان نخستین کسی بوده است که به علت آشنایی با نگارش‌های غربی، از این شیوه برای انتقادهای سیاسی اجتماعی و طرح نظرهای خود استفاده کرده است. او در رسائلی همچون «رفیق و وزیر» و «شیخ و وزیر»، به صورت جدی از دولت ناصری انتقاد کرده است. ملکم جدای از نیت باطنی در پردازش این انتقادها، در تلاش بوده است تا با رویکردی انتقادی، اوضاع سیاسی اجتماعی زمانهٔ خود را نقد کند. در گفتگوهای خیالی او، یک طرف نمادی از شخص تجددطلب قرار دارد و طرف دیگر نمادی از دستگاه فاسد و وابسته به دستگاه دولتی قاجار، به‌خصوص دستگاه صدارت و شخص امین السلطان (ملکم، 1327: 54 تا 70)؛ یک گروه رهبری سنت‌گرایان را برعهده دارند و منفعت‌طلب و مخالف تجدد هستند و گروه دیگر با مبانی سیاسی غرب آشنایی دارند و برای ترقی وطن دغدغه دارند. درحقیقت نوع گفتگومانی که ملکم درخصوص دو

افسانه» و شفیع کدکنی در شعر «به کجا چنین شتابان» که دربرگیرندهٔ مکالمهٔ میان گون و نسیم است، به این سبک توجه کرده‌اند. در دوران معاصر، استفاده از گونهٔ مذکور رویکرد سیاسی اجتماعی با محوریت انتقاد از برخی هنجارهای اجتماعی را با خود به همراه آورد.

در دورهٔ قاجار نیز در پی آغاز نهضت ترجمه و آشنایی با برخی شیوه‌های نگارشی استفاده‌شده در غرب و آشنایی با گفتمان‌های سیاسی و انتقادی، به‌خصوص آثار تأثیرگذار بر انقلاب کبیر فرانسه، به علت وضع استبدادی موجود و تأثیرگذاری بیشتر بر اذهان جامعه استفاده از روش گفتگوهای خیالی به پرکاربردترین روش برای بیان انتقادهای سیاسی اجتماعی تبدیل شد. امری که نمونه‌های آن را در ارتباط میان آثاری همچون نامه‌های ایرانی از منتسکیو: صحبت‌ها و نامه‌های فرضی میان ازبک و ریکا و نیز امیل از ژان ژاک روسو با مکتوبات کمال‌الدوله: نامه‌های شاهزاده جلال‌الدله از آخوندزاده، سه مکتوب از میرزا آقاخان کرمانی، کتاب احمد از طالبوف تبریزی و کتاب علی از یحیی دولت‌آبادی مشاهده می‌کنیم. باید اشاره کرد که در میان گفتگوهای خیالی دورهٔ قاجار، آثار منتسکیو بیشتر بر بخش‌های سیاسی و انتقادی‌های اجتماعی و آثار روسو بر رویکردهای تعلیمی و آثار تربیتی آن دوره تأثیر گذاشته است. همچنین درخصوص نوع تأثیرگذاری آثار غربی در قالب گفتگوهای خیالی بر گفتگوهای خیالی دورهٔ قاجار، باید عنوان کرد که در گفتگوهای خیالی فارسی نیز، همانند گفتگوهای خیالی متون غربی، هدف اصلی انتقاد از اوضاع سیاسی و اجتماعی و تلاش برای ایجاد زمینه‌های آگاهی برای تغییر و نیز ایجاد نگرشی انتقادی در میان طبقات متوسط و بدنهٔ جامعه است. در این گفتگوهای خیالی پاسخ دهنده، دانای کل است و ویژگی زبان او این است که بیشتر سخن‌ها به زبانی

در دو اثر دیگر کرمانی با نام‌های سوسمارالدوله و صد خطابه نیز درخور مشاهده است. صد خطابه 42 پرسش و پاسخ میان اول شخص در قالب دانای کل را شامل می‌شود و جلال‌الدوله درباره علت‌های ویرانی و سقوط شکوه و عظمت ایران باستان است (کرمانی، 1384: 1). سوسمارالدوله نیز نقد اوضاع اجتماعی، فساد دستگاه اداری و ریاکاری عالمان دینی است و در قالب گفتاری میان سوسمارالدوله و کلانتر تنظیم شده است (کرمانی، 1354: 133).

ناظم‌الاسلام کرمانی نیز در کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، بیان انتقادی خود را از اوضاع سیاسی دوره مشروطه و اقدامات محمدعلی‌شاه و عین‌الدوله در قالب گفتگویی خیالی با نام «سؤال و جواب میرزا حسین‌خان با میرزااحمدخان» مطرح کرده است (کرمانی، 1387: 449).

«گفتگوی یک میرزای با علم با یک عوام مستحضر» از نویسنده‌ای ناشناس که به احتمال در سال 1298 ق در تبریز به نگارش درآمده است (آدمیت، 1356: 136)، گفتگوی «حاجی» و «رمضان» شامل گفتگوهای خیالی شخصی روزه‌دار با ماه رمضان، گفتگوی هاتف غیبی با محمدعلی‌شاه، «گفتگوی عنکبوت با کرم ابریشم» و «صحبت درختان» که گفتگوی سه‌جانبه میان سه درخت بلوط و کاج و سیب است (صابر، 1357: 10-45)، به همراه صحبت‌های خیالی طالبوف با فرزند خیالی‌اش احمد (طالبوف، 1336) که به تقلید از کتاب امیل اثر روسو نگاشته شده است، صحبت‌های خیالی مندرج در سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ از زین‌العابدین مراغه‌ای، «شب‌نشینی رمضان یا صحبت سنگ و سب» در انتقاد از اوضاع قشون نظامی عصر مشروطه، انتقاد از مصرف تریاک و بنگ در قالب موضوعاتی همچون «تریاک با همت»، «وافوری بی‌حمیت» و «آقای تریاک کش و نوکر آفاکش» از

ساخت از دستگاه وزارت تجددگرا و دستگاه وزارت سنت‌گرا به کار برده است، تقابل دو شخصیت سپهسالار و امین‌السلطان را در ذهن خواننده تداعی می‌کند؛ امری که استفاده نمادی از شخصیت‌های حاضر در حیات سیاسی اجتماعی دوره خود ملکم را در گفتمان انتقادی‌اش به روش مکالمات خیالی نشان می‌دهد. ملکم در روزنامه قانون نیز از این شیوه برای انتقاد از رجال دولتی استفاده کرده است. او در گفتگوی خیالی «نوزده نفر بودیم» که در روزنامه قانون مندرج شده است نیز به مسئله فساد دستگاه اداری دوره ناصری توجه کرده است. تفاوت گفتگوی مندرج در روزنامه قانون با دیگر گفتگوهای خیالی دوره قاجار در این است که نام تمامی اشخاص، همچون ملک‌التجار و حکیم‌باشی و مستوفی، حقیقی است و به نظر می‌رسد ملکم سخن‌های مدنظر خود را از زبان آنها بیان کرده است (ملکم، 1307ق: 1 تا 4).

علاوه بر میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، میرزا فتحعلی آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی نیز نمونه‌های دیگری در گروه روشنفکری بودند. آخوندزاده در مکتوبات خود از قالب گفتگوهای سیاسی میان دو شخص خیالی با نام‌های کمال‌الدوله که شاهزاده‌ای هندی است و جلال‌الدوله که شاهزاده‌ای ایرانی است، موضوع مدنظر خود را با محوریت مسئله علت‌های خرابی ایران و نقش اسلام و دین در این خرابی تنظیم کرده است (آخوندزاده، 1364: 2 و 3). کرمانی نیز در سه مکتوب، انتقادهای سیاسی اجتماعی و البته مخالفت با مذهب و ضدیت با اعراب را از زبان کمال‌الدوله و جلال‌الدوله مطرح کرده است (کرمانی، 2000، 3). به این مطلب نیز باید توجه کرد که مکتوبات آخوندزاده بر کتاب کرمانی تقدم زمانی داشته است و کرمانی نیز اثر خود را با تقلید چشمگیر و الگوگیری فراوان از اثر آخوندزاده به نگارش درآورده است. همچنین استفاده از این شیوه

منتشر شده است و به شمارهٔ بازیابی 51928، در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

«جنگ» عمیدالدوله دیگر مکالمهٔ خیالی مربوط به این دوره است. رسالهٔ مذکور که برخی از شب‌نامه‌های دورهٔ مشروطه را با عنوان «خرنامه» در خود جای داده است (عمیدالدوله، 132ق: 8 تا 45)، صحبت‌هایی از «خردیزه» و «حاجی گردن‌کلفت» را با «ابنای وطن» (عمیدالدوله، 132ق: 49) دربارهٔ وقایع دورهٔ محمد علی شاه قاجار و دورهٔ مشروطه در قالب انتقاد از اوضاع سیاسی و مسائل منفعت‌طلبی در دورهٔ مشروطه دربردارد. «رسالهٔ مکالمهٔ سیاح ایرانی با شخص هندی» دیگر متنی است که دربارهٔ ویژگی‌های نظام مشروطه، اختلافات سیاسی در ایران (مؤیدالاسلام، بی‌تا: 4)، فواید مالیات‌دادن (مؤیدالاسلام، بی‌تا: 7)، بررسی اوضاع ایران در زمان شاه‌عباس صفوی و امیرکبیر در قالب مقایسهٔ ایران دورهٔ صفوی با ایران عصر قاجار و همچنین مقایسهٔ وضعیت سیاسی اجتماعی ایران با کشور ژاپن (مؤیدالاسلام، بی‌تا: 30 تا 41) صحبت کرده است و علاوه‌بر انتشار در روزنامهٔ فارسی‌زبان *حبل‌المتین* منتشرشده در کلکتهٔ هند، به‌صورت رساله‌ای مجزا نیز منتشر شده است. در رسالهٔ منتشرشدهٔ «شیخ و شوخ» نیز که مناظره‌ای انتقادی با رویکرد فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در قالب مجلس میهمانی بین شیخ (سنت‌گرا) و جمعی از معلمان و صاحب‌منصبان مدرسهٔ دارالفنون با نام شوخ (متجدد) است، اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران در دورهٔ قاجار بررسی شده است. در گفتگوی خیالی مذکور، موضوع اصلی انتقاد از نوع آموزش و بی‌علمی ابنای وطن است (بی‌نام، 1344ق).

رسالهٔ *رستم و الماس* نیز گفتگوی خیالی میان دو شخص رستم و الماس را دربارهٔ بررسی اوضاع اجتماعی در اواخر دورهٔ قاجار شامل می‌شود؛ همچنین رسالهٔ *شوخ و شیخ* که حاوی مناظره‌های یک مسلمان با یک مسیحی درخصوص مناسک دینی است. رسالهٔ

ادیب‌الحکما (ادیب‌الحکما، 1364: 11 و 12) و دو رسالهٔ «مکالمات با نورالانوار» در مخالفت با «ابوالنور»، یعنی شیخ‌فضل‌الله نوری، و «شرارهٔ استبداد» از شیخ‌ابراهیم زنجانی از دیگر نمونه‌هایی هستند که در آنها از ساختار گفتگوهای خیالی با رویکرد انتقادی استفاده شده است.

گفتگوهای خیالی در آثار منتشرنشدهٔ دورهٔ قاجار

علاوه‌بر گفتگوهای خیالی اشاره‌شده، دستهٔ دیگری از گفتگوهای خیالی در نسخه‌های خطی یا چاپ‌های سنگی دیده می‌شوند که کمتر به آنها توجه شده است. برخی از نمونه‌های این رسائل عبارت‌اند از: «مناظرهٔ عقل و بخت» از نویسنده‌ای ناشناس، به‌احتمال متعلق به دورهٔ فتح‌علی‌شاه که در نسخه‌ای خطی با نام *شیم‌عباسی* درج شده است. در این مناظره که شاید از گفتگوهای خیالی متقدم دورهٔ قاجار باشد، گفتگویی خیالی و البته انتقادی میان عقل و بخت در قالب رویارویی دو نگرش ناسوتی و لاهوتی، منطقی و عقلانی، در مقابل رویکرد ماورایی صورت پذیرفته است که درنهایت، عقل بر بخت پیروزی می‌شود (بی‌نام، 1276ق: 80 تا 169).

«رسالهٔ تاریخ مشروطیت ایران» از مؤلفی ناشناخته که گفتگوهای خیالی میان «شمازهر» اروپایی و «جمجائیل» ایرانی دربارهٔ ساخت نظام مشروطه، مبانی سیاسی و نظام حکومتی موجود در ایران عصر قاجار و مقایسهٔ آن با نظام‌های حکومتی دیگر را شامل می‌شود (بی‌نام، 1327ق، 1 تا 5). «حمام جنیان» منسوب به ابوالفیض اردبیلی که گفتگوهای خیالی حیدرخان و جعفرخان را درخصوص عادات و مناسک و خلیقیات ایرانیان، مشروطه، مجلس شورای ملی، سنت و تجدد دربرمی‌گیرد و به شمارهٔ بازیابی 10967 در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی در دسترس است. «رؤیای صادق» از نویسنده‌ای ناشناس که در سال 1321ق در روسیه

بهایبی‌ها را با هدف اثبات حقانیت تشیع اثنی‌عشری شامل می‌شود و نسخه‌های متعددی از آن در قالب چاپ سنگی و سربی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره‌های بازیابی 2-21787، 12-1921، 2-21858 و 2-21871 وجود دارد. در رساله مذکور، گفتگوهای خیالی یارقلی دربارهٔ مباحثی همچون «یارقلی و استعفای از دین» و «بهایبها چه می‌گویند» درج شده است (محلّاتی، 1337ق: 25 و 26). همچنین در رساله‌ای با نام «دلیل المتحیرین»، مناظره‌ای میان شخصی بابی و یک بهایی در رد فرقه بهائیت و شرح جداشدن بهاییان از بابیان مطرح شده است. این نسخه خطی که در سال 1338ق به نگارش درآمده است، به شماره بازیابی 1114668 در کتابخانه ملی موجود است. رساله مذکور گرایش‌های شیعی چشمگیری دارد.

گفتگوهای خیالی در مطبوعات

گفتگوهای خیالی، وجه انتقادی جدیدی بود که برای بیان انتقادهای سیاسی اجتماعی، در شب‌نامه‌ها و مطبوعات دورهٔ مشروطه استفاده می‌شد. پس از مدتی، برای بیان و شرح اوضاع اجتماعی و سیاسی، این شیوهٔ انتقادی جدید به شیوه‌ای محوری در آثار روشنفکران، شب‌نامه‌ها، اعلان‌ها، نگارش‌های شخصی‌تر و برخی نسخ خطی تبدیل شد. نقطه‌گاه آغاز استفاده از این روش را در آثار ایرانیانی باید دانست که در خارج از مرزهای سیاسی ایران، در نقش منتقدان وضع زمانهٔ خود حضور داشتند. این روش ابتدا در آثار دگر اندیشانی همچون ملک‌خان، آخوندزاده و میرزا آقاخان کرمانی ظاهر شد که در خارج از کشور بودند و پس از آن در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی همانند حبل‌المتین چاپ هند، اختر چاپ عثمانی، ثریا، پرورش و چهره‌ما چاپ مصر به کار رفت. تا پیش از مشروطه

نخست به شماره بازیابی 1052 در کتابخانه مجلس شورای ملی نگهداری می‌شود. رسالهٔ دوم را که گفتگوی خیالی میان شیخ سنت‌گرا با شوخ دگراندیش است، احمد مجاهد در سال 1373 بازنشر داده است و به شماره بازیابی 3737 و 9065 نیز در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی قم در دسترس است. رسالهٔ سه رساله جواب زینب بیگم است به طالبان رفع حجاب که دو مناظرهٔ میان طبیعی و الهی و مکالمهٔ اصفهانی و مهجور را درخصوص مسئلهٔ حجاب نسوان ایرانی دربردارد. در این رساله نیز مباحثی در قالب گفتگوهای خیالی درج شده است. در این گفتگوهای خیالی، دو شخص طبیعی و اصفهانی نمادی از اشخاص ضددین و ریاکارند و دو شخص الهی و مهجور نیز اشخاص مدافع حجاب زنان‌اند (زینب بیگم، 1325ق: 6 تا 15، 20 تا 31). گفتگوی خیالی «الهی» با «طبیعی» و گفتگوی خیالی «مجبوره» با «اصفهانی» نوعی ستیز میان دو مسئلهٔ قبول حجاب به‌علت حکم دینی بودن و تقابل با آن به‌علت تقلید از فرنگ است. همچنین در رساله‌ای با نام «مناظرهٔ تیغ و قلم» که به‌صورت تک نسخه‌ای خطی از دورهٔ قاجار در کتابخانه برلین موجود است، میان قلم و تیغ در نقش «دو صاحب لوا» گفتگویی خیالی صورت پذیرفته است. در این گفتگوی خیالی، قلم نمایندهٔ «اندیشه» و «خرد» است (قمی، 1345ق: برگ 15) و تیغ نماد اقدام «ناموجه» است (قمی، 1345ق: برگ 18). در این مکالمه، قلم نمادی از افراد خردورز و دغدغه‌مند برای اصلاح امور جامعه است و تیغ نیز نماد دستگاه حاکمه‌بودن را در ذهن تداعی می‌کند. از نظر جامعه‌شناختی، در برخی از این گفتگوهای خیالی محور اصلی مباحث دینی و حقانیت دین اسلام است. نمونهٔ این امر رسالهٔ گفتار خوش یارقلی از محلّاتی است که گفتگوهای خیالی شیعیان اثنی‌عشری، شیعیان اسماعیلی مذهب، سنی‌ها، شیخیه و

در این دسته از گفتگوها، به ژاپن به چشم الگوی مناسب آسیایی توجه شده است؛ همچنین تنها راه برای برون‌رفت از وضع موجود در زمانه مشروطه جایگزینی تجدد، ایجاد مجلس، شکل‌گیری احزاب، مشارکت در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، محدود کردن قدرت مطلقه شاه و در مجموع برقراری نظام مشروطه معرفی شده است. علاوه بر این، گفتگوهای همچون «منوچهر با فریدون در یکی از قهوه‌خانه‌های پاریس» که در آن منوچهر شخص پرسش‌کننده است و فریدون نمادی از انسان آگاه؛ «ملانصرالدین و شیخ‌بهلول» که در آن ملانصرالدین پرسش‌کننده است و شیخ‌بهلول نمادی از انسان مطلع از وقایع و مبانی سیاسی مشروطه است که رویکردی انتقادی و واقع‌بینانه به مشروطه دارد و پاسخ‌دهنده به پرسش‌هاست؛ «گفتگوی میرزا عبدالله و میرزاصادق» درباره مبانی مشروطه و وضعیت اجتماعی ایران؛ «سؤال و جواب مشهدی محمدنقی و کربلایی تقی» که در آن مشهدی محمدنقی رویکردهای بی‌طرفانه‌ای به مشروطه دارد و کربلایی تقی از طرفداران مشروطه است و مجادله بین آنها نیز درباره فواید و اهمیت مشروطه است (رهنما، 3 رجب 1325 ق: 2 و 3)، از دیگر نمونه‌های این ساختار هستند.

برخی از این گفتگوها نیز با محور توجه به ساختار نظام مشروطه، قانون‌خواهی و اهمیت نظم از زبان حیوانات نقل شده است که نمونه آن عبارت‌اند از: گفتگوهای «شمع و پروانه»، «پروانه و خروس» (پروانه، 14 شوال 1328 ق: 5 و 7) و گفتارهایی متعدد از دیگر حیوانات در تبیین مسئله قانون‌خواهی و حقوق اجتماعی در روزنامه پروانه؛ گفتگوهایی که در قالب صنعت تشخیص و جان‌بخشی، در نقش گونه‌ای که نگارنده در آن به گفتگو با اشیا و حیوانات می‌پردازد و دیدگاه‌های خاص مدنظر خود را از زبان اشیا و حیوانات

این روش در مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی استفاده نمی‌شد. علاوه بر فضای سیاسی موجود در کشور، علت این امر را باید در حکومتی بودن مطبوعات منتشرشده، به‌خصوص در دوره ناصری، دانست.

بیشترین حجم گفتگوهای به‌کاررفته در مطبوعات دوره مشروطه، به مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی اختصاص دارد که علت آن را باید در عوامل زیر جستجو کرد: جهش انتشاراتی مطبوعات در سال‌های 1324 تا 1327 ق / 1285 تا 1288؛ ناتوانی دستگاه حکومتی برای نظارت کامل بر محتوای مطبوعات؛ اوج‌گیری طرح انتقادهای سیاسی و اجتماعی از وضع موجود.

بیشتر گفتگوهای خیالی مندرج در مطبوعات دوره مشروطه، درباره اهمیت نظام مشروطه و وجوب ایجاد آن در ایران به نگارش درآمده‌اند. این گفتگوها عبارت‌اند از: مکالمه «ندای طفل وطن» درخصوص عقب‌ماندن ایران از کشورهای مترقی همانند ژاپن، فرانسه و انگلیس که حکومت مشروطه دارند و «انجمن استبداد» حاوی گفتگوهای خیالی درباره انجمن‌های مشروطه و گفتگوهای میان «شاهزاده»، «شیخ»، «فکلی»، «جوان الافرنج» و «محقق» در زمینه اهمیت مشروطه و فواید انجمن‌ها به‌همراه صحبت‌های شخصی بی‌نام با مستبدان طرفدار محمدعلی‌شاه برای برچیدن بساط عدالت (استبداد، 5 جمادى الثانی 1325 ق: 3؛ استبداد، 19 رمضان 1325 ق: 5)؛ «مناظره ملا باقر و یکنفر دموکرات» درباره فواید مشروطه، تقابل سنت و تجدد و برتری تجدد به سنت برای ترقی ایران؛ دو گفتگوی «افسانه ادبی» و «گفتگوی غلام و آزاد» در روزنامه وقت درباره اهمیت مشروطه و مجلس شورای ملی و «مکالمه سیاح ایرانی و ژاپونی» مندرج در روزنامه وطن درخصوص تبیین اصول ترقی توسط شخص ژاپنی برای شخص ایرانی.

ارتباط آن با نیازمندی نبودن به قرض مالی از روسیه تزاری سخن گفته است و در آن بانک ملی مانند «نوشداروی کبخسروی که سهراب وطن را از مرگ خلاصی دهد تریاق برالساعه که مزاج مسموم دولت و دین را از چنگ هلاکت برهاند» معرفی شده است (مجلس، 22 شوال 1324ق: 3). همچنین در «صحبت بقال و زنبور» به قلم دبیر الممالک، درباره مباحث اقتصادی صحبت شده است. در این گفتگو که الگوی صنعت تشخیص نیز دارد، زنبور نمادی از شخصی داناست که از ورود «قند ز اقصى بلاد روس» و «شکر از هند» انتقاد می‌کند و بر حفظ استقلال اقتصادی وطن تأکید می‌ورزد (انجمن ولایتی گیلان، 26 رجب 1325: 4). برخی از این گفتگوها نیز از زبان کودکان و خطاب به مردم و ابنای وطن، با محوریت تبیین اوضاع اجتماعی و معیشتی مردم است. تفاوت این‌گونه با دیگر نمونه‌های گفتگوها در استفاده از زبان جنسیت است. در این گفتگوها مشروطه با ظاهرشدن در قالب پسری خردسال و ایران نیز با ظهور در قالب مام‌وطن و ارتباط ابنای وطن با او، در جنسیت زنانه قرار گرفته است. نمونه این ساختار، مکالمه مندرج در روزنامه استبداد با عنوان «ندای طفل مشروطه» است که طفل، پدر خود را «عدالت‌الدوله» و مادرش را «ایران‌الملوک» معرفی کرده است؛ همچنین گفتگوی «طفل هشت‌ساله» که بیان‌کننده اوضاع اجتماعی، سختی زندگی و فقر در میان خانواده‌های ایرانی است. در این گفتگو، طفل هشت‌ساله از شدت بیچارگی و فقر به خدا گله می‌کند و اشاره می‌کند «صفات عدل و داد و انصاف و رحم و تمام اوصاف رحمانیت تو راست مگر ما اطفال ایرانی مخلوق تو نیستیم برای آنان که بر ما رحم نمی‌کنند این همه ثروت و برتری و از برای ما بیچارگان این قدر ذلت و بدبختی می‌پسندی» (گلستان، 9 رمضان 1325ق: 3و4).

در برخی از این گفتگوها شخص اول کشور، یعنی محمدعلی‌شاه، به صورت مستقیم نکوهش شده است.

مطرح می‌کند، به نگارش درآمده‌اند. در این گفتگوها، پروانه نماد «خیالات ترقی» گرایانه برای ایران است و رویکردی احساساتی و عاطفی به مشروطه دارد. شمع نیز با رویکرد منطقی، برای تبیین بهتر دو مفهوم «آزادی» و «اعتدال» برای پروانه تلاش می‌کند (پروانه، 7شوال 1328ق: 3و4). در ادامه این گفتگوها موجوداتی همچون «شب‌پره»، «مورچه سواری»، «پشه کوری»، «زنبور سرخی» و «وزوزی» نیز به گفتگو اضافه می‌شوند و مباحث با حالت شورایی درباره مسئله بررسی علت‌های اختلافات نمایندگان مجلس شورای ملی ادامه می‌یابد و نقش آنها در تداوم نظام مشروطه به بحث گذاشته می‌شود (پروانه، 5 ذی‌قعدة 1328ق: 4و5). گفتگوی دیگر، «ترانه یک مرغ» است که به قلم جعفر خامنه در روزنامه عصر جدید چاپ شده است. در این گفتگو، مرغ نمادی از مام‌وطن است که گرفتار پریشانی شده است. مرغ خواستار آن است که ابنای وطن با تثبیت نظام مشروطه و آشنایی با رویکردهای ترقی طلبانه، برای بهبود وضعیت او تلاش کنند (عصر جدید، 2 جمادی‌الثانی 1333ق: 12).

دسته دیگر، گفتگوهایی هستند که هدف خود را بهبود اوضاع اقتصادی ایران، توجه به مسئله استقلال اقتصادی ایران، نجات کشور از مسئله استقراض خارجی و انتقاد از اوضاع اقتصادی ایران با محوریت دخالت برخی دول فرنگی و روسیه در مسائل اقتصادی ایران قرار داده‌اند؛ مانند «گفتگوی گداها با مردنار بلجیکی» در روزنامه نسیم شمال (گیلانی، 1357: 13)؛ «صحبت داش‌حسن با داش‌اسدالله در قهوه خانه عرش» که در آن به اهمیت مسئله اخذ مالیات برای تقویت قوای مالی و اقتصادی دولت مشروطه و ایجاد راه‌آهن برای رشد تجارت و جابه‌جایی و تجارت کالا اشاره شده است (کوکب‌دری، 9 ربیع‌الاول 1325ق: 3)؛ گفتگوی دیگر با عنوان «فوائد بانک ملی» مندرج در روزنامه مجلس که در قالب پرسش و پاسخ از دبیر الممالک، درباره اهمیت بانک ملی و

نصیحت‌های پیامبر اسلام (ص) به انجمن‌های سیزده‌گانه ایران در داشتن اتحاد برای پیروزی مشروطه (آیینۀ غیب‌نما، 7 جمادى الثانی 1325 ق: 2) سخن به میان آمده است. برخی از این گفتگوها در قالب آموزش مباحث دینی تنظیم شده‌اند. «در اثبات ذات واجب‌الوجود» صحبت‌های سلطان‌احمدخان و حکیم‌باشی درباره مبانی دینی (ادب، 27 جمادى الآخر 1316 ق: 6)، «مکالمۀ آریستودم با سقراط» با محوریت مباحث فلسفی، خداشناسی و شناخت واژگانی همچون دیو، فرشته و خدا (ادب، 27 جمادى الآخر 1316 ق: 6) و «حمام جنیان» که در آن گفتگوهای میان «حسن‌خان و پدرش حیدرخان» درباره شریعت، مبانی دینی، آشنایی با تجدد و تطبیق مبانی دینی با مشروطه صورت پذیرفته است (تمدن، 2 ربیع الاول 1326 ق: 4)، نشان‌دهندۀ ارائه مباحث دینی در قالب امور آموزشی است که به‌نظر می‌رسد استفاده از این روش، زمینه‌ساز طرحی برای تبیین مفاهیم اسلامی و تطبیق آن با اصول مشروطه و مباحث علمی نوین بوده است.

رویکرد جامعه‌شناختی به گفتگوهای خیالی

بافت متن و موضوع گفتگوهای خیالی

تمام این گفتگوهای خیالی بدون استثنا بیان‌کنندۀ اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی عصر مشروطه هستند. نگاه نقادانه به اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی، آن هم با زبانی ساده و عامه فهم، وجه مشترک تمامی این گفتگوهای خیالی است. از نظر موضوعی و محتوایی، در این گفتگوها بیشتر از مباحث روز عصر مشروطه همانند تطبیق یا تقابل مشروطه با مبانی اسلامی، اهمیت ایجاد عدالت‌خانه، منفی بودن استبداد، حق‌بودن مشروطه، عینیت مشروطه با شرع، اهمیت ایجاد بانک ملی، استقرض نگرستن خارجی و نقش منفعت‌طلبی در مخالفت دربار با مشروطه سخن به میان آمده است. در

«مناقشۀ قلمی ملابی‌پروای خراسانی و میرزاترسوی کاشانی» که گفتگوهای خراسانی مشروطه‌خواه را با کاشانی منفعت طلب شامل می‌شود (خورشید، ربیع الاول 1324 ق: 4) و «سؤال و جواب» که درباره تفاوت نظام مشروطه با «سلطنت مستبده» است (شرافت، 6 ربیع الثانی 1326 ق: 1) و «مکتوب از طرف یزید [...]» که درباره برشماری اقدامات خرابکارانۀ محمدعلی‌شاه، مقایسۀ محمدعلی‌شاه با یزید و تلاش برای ناپاک‌تر نشان دادن شاه قاجار است و انتقاد از اقدامات «شیخ ناری [فضل‌الله نوری]» و «نحس‌الدوله [عین‌الدوله]» (شرافت، 27 صفر 1326 ق: 4) و همچنین «شیخ و شاب» درباره دو اصطلاح آزادی و استبداد (گنجینۀ انصار، 2 ذیقعدۀ 1325 ق: 3) از جمله گفتگوهای انتقادی مهم در این خصوص هستند. نکته اساسی در این گفتگوها، به خصوص در برخی گفتگوها مانند مکتوب از یزید بن معاویه ابن ابی سفیان علیه‌اللعنه و العذاب و برخی مطالب مندرج در روزنامه انجمن تبریز، این است که از الگوی حسینی و یزیدی در قالب اثبات حقانیت مشروطه، باطل بودن محمدعلی‌شاه و هم‌ردیف بودن اقدامات مخالفان مشروطه با یزیدیان در واقعۀ کربلا استفاده شده است.

برخی از این گفتگوها نیز در قالب ترکیب طرح و کلمه به نگارش درآمده‌اند. این نمونه که در میان مطبوعات این دوره کمترین حجم را دارد، روزنامه‌های آیینۀ غیب‌نما، کشکول طهران و کشکول اصفهان را شامل می‌شود. در این روزنامه‌ها از مباحثی همچون انتقاد از مثله‌کردن (آیینۀ غیب‌نما، 24 ربیع‌الثانی 1325 ق: 3)، انتقاد از وجود نفاق در میان مردم و معرفی آن در حکم مهم‌ترین عامل در سقوط مشروطه و مجلس شورای ملی (آیینۀ غیب‌نما، 28 ربیع‌الثانی 1325 ق: 2و3)، تقابل نظام آموزش قدیم و جدید و مقایسۀ اهمیت خواندن کتاب «حسین کرد» با کتاب‌های علمی و روزنامه برای دانش‌آموزان (آیینۀ غیب‌نما، 9 جمادى الاول 1325 ق: 3) و صحبت‌ها و

به‌طور معمول، با کلمات ربط مثل «و» به یکدیگر متصل شده‌اند. در این جملات طولانی، فعل بسیاری به کار رفته است که نمونه آن گفتگوی منوچهر با فریدون در یکی از قهوه‌خانه‌های پاریس است (ندای وطن، 5 جمادی الاول 1325ق: 6 و 7). علت طولانی‌بودن این پاسخ‌ها را در دو عامل باید جستجو کرد: از یک سو سطح آگاهی پاسخ دهنده برای توجیه نظرهای خود و از دیگر سو، سطح پایین اطلاعات پرسش‌کننده که نمادی از اکثریت افراد جامعه هستند. افرادی که برای کسب آگاهی از حقانیت مشروطه، به توضیحات کامل و جامع نیاز دارند؛ همچنین ذکر پرسش‌های متعدد به معنای کثرت میزان آگاهی در پرسش‌گران نیست بلکه به معنی رواج و گستردگی ابهام‌ها و شک‌هایی است که براساس برخی خرافات اجتماعی در ذهن آنان جای گرفته است. از نظر زبانی نیز در برخی از این گفتگوها، به‌ویژه گفتگوهایی که در مطبوعات چاپ‌شده در تهران مانند روزنامه شرافت وجود دارند، از زبان بومی تهرانی استفاده شده است که با زبان عامیانه و بازاری آمیختگی دارد. نمونه‌های آن کاربرد کلمه روزنامه به شکل «روزومه»، قهوه‌خانه به صورت «قهوه‌خونه‌ها»، مملکتان در شکل «مملکت مون» و برخی کلمات همچون «پیغمبرمون»، «میاوردن»، «دوماد»، «ایرونی»، «مازندرونی»، «نمیخورد» و «پهلونونا» در گفتگوی خیالی «مکتوب حسین کرد شبستری موهومی» است (شرافت، 14 ربیع‌المولود 1326ق: 1).

در این گفتگوها، به جز نمونه‌های معدودی که البته زمینه‌های ملی‌گرایانه دارند، به گذشته تاریخی و تاریخ ایران باستان توجه شاخصی نمی‌شود و این گفتگوها پرتاب زمانی ندارند و فاقد فرار از وضع موجود، یعنی وضع عصر مشروطه، هستند و تمام وقایع اتفاقی در این گفتگوها مربوط به زمان مشروطه است. در این گفتگوهای خیالی، فرار از وضع موجود و پرتاب زمانی وجود ندارد و نگارنده نیز قصد دارد انتقادهای سیاسی و

این گفتگوهای خیالی، نگارندگان در جایگاه اشخاص آگاه جامعه در پی آن هستند تا با انعکاس وضع موجود و ایجاد آگاهی دربارهٔ برخورد با مشکلات اجتماعی و با مطرح کردن مسئله گذار از وضع موجود، یعنی دوران استبداد، و رسیدن به وضع مطلوب، یعنی آرمان‌شهر مشروطه، و نوعی سازگاری میان وضعیت ایران با کشورهای مرفعی آن زمان، به‌ویژه ژاپن در نقش‌الگویی آسیایی و فرانسه در نقش‌الگویی مرفعی، جامعه را به سمت ترقی و پیشرفت راهنمایی کنند.

در این گفتگوها به‌طور معمول، یک نفر پرسش‌کننده است و دیگری پاسخ دهنده. یکی طرفدار مشروطه است و دیگری یا مخالف مشروطه یا مردد به آن. در این گفتگوها قالب آن است که در انتهای گفتگو، پرسش‌کننده از پاسخ‌های پاسخ‌دهنده قانع شود و طرفدار مشروطه شود. برخی از این گفتگوها رویکردهای تعلیمی و توصیه‌ای و اندرزگونه دارند. مخاطب این اندرزها از یک سو افراد جامعه هستند تا بدانند اگر برای به‌دست‌آوردن آگاهی تلاش نکنند چه بر سرشان خواهد آمد و از دیگر سو، صاحبان قدرت و مخالفان آشنایی مردم با مدرنیته هستند تا بدانند گذشت زمان چه بر سر حاکمان ظالم آورده است. در این نگارش‌های تعلیمی، به علت اوضاع اجتماعی در دوره مشروطه، مسائل سیاسی و اجتماعی موضوع محوری هستند و گفتارهای مذهبی و عرفانی در آنها دیده نمی‌شود.

از نظر ساخت‌های زبانی، حسب آن چه مشهود است، در این گفتگوها کهن‌گرایی زبانی یا زبان آرکائیک و به‌کارگیری واژه‌های کهن وجود ندارد؛ از نظر زبانی، این گفتگوها به شیوه‌ای بسیار ساده به نگارش درآمده‌اند. امری که علت آن را باید در رابطه میان هدف نگارندگان این گفتگوها در قالب فهمیدن آنها توسط مردم و سطح پایین سواد عمومی جستجو کرد. از نظر ساختار، جملاتی که در قالب پاسخ مطرح شده‌اند بسیار طولانی هستند و

گفتگوی میرزاسعید سمنانی با ابومفید کرمانی مندرج در روزنامهٔ چهره‌نما که در مصر چاپ می‌شد یا «مذاکرهٔ وزیر و سفیر» ثبت شده در روزنامهٔ اختر که در اسلامبول منتشر می‌شد. با مقایسهٔ زمان انتشار این گفتگوها با گفتگوهای خیالی منتشر شده در مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی در دورهٔ مشروطه، متوجه تقدم انتشار این گفتگوها در مطبوعات فارسی‌زبان کشورهای مصر، هند و عثمانی و تقلید مطبوعات درون‌مرزی از مطبوعات برون‌مرزی می‌شویم. در بین کشورهای که از الگوی گفتگوهای خیالی در ادبیات آنها استفاده شده است، به نظر می‌رسد در بافت جوامع دموکرات استفاده از این الگو برای طرح انتقادهای سیاسی اجتماعی کمتر بوده است. درحقیقت، بیان انتقادهای سیاسی اجتماعی در قالب گفتگوهای خیالی در دوران قاجار نشان‌دهندهٔ فضای بستهٔ سیاسی جامعه است. فضایی که در آن چشم و گوش‌های شاه و دستگاه سانسور فعال بودند و دگراندیشان و منتقدان جامعه توانایی نقد سیاسی قدرت حاکم را نداشتند. براین اساس در این دوره شیوهٔ بیان مطالب، طرح مطالبات، روش بازگ کردن انتقادهای سیاسی و شیوهٔ مبارزه‌ها دگرگون شد و متناسب با وضع موجود سیاسی، نقدهای سیاسی در قالب طرح و استفاده از الگوی گفتگوهای خیالی توجه منتقدان را جلب کرد. این مسئله علاوه بر ایجاد زمینه‌های اجتماعی جدید برای بیان انتقادهای سیاسی، در میزان تأثیرگذاری اجتماعی در دورهٔ مشروطه نیز تغییراتی ایجاد کرد. استفاده از این الگو در مطبوعات و طرح انتقادهای سیاسی در قالب داستان‌ها و گفتگوهای خیالی آن هم به زبانی عامیانه و ساده، علاوه بر کثرت و اجتماع خوانندگان، تعجیل و تفهیم بیشتر را برای جامعه‌ای که باسوادان آن اندک بودند، فراهم می‌آورد. زبان استفاده شده در این الگو مبین این امر است که نگارندگان آنها به صورت آگاهانه، اصلی‌ترین هدف خود را در کشاندن توده‌ها به صحنه‌های سیاسی اجتماعی و ایجاد آگاهی در سطح طبقات متوسط

اجتماعی خود را به مخالفان مشروطه مطرح کند؛ بنابراین به دگرگون سازی در نام افراد روی می‌آورد. دگرگون سازی که از یک سو از انتقاد و مخالفت با اشخاص مذکور نشان دارد، به صورتی که جامعه متوجه منظور نگارنده شود و از دیگر سو، روشی است برای گریز از تیغ سرکوب استبداد که به بهانهٔ توهین مستقیم به افراد، مخالفان را سرکوب نکند. در این نگارش‌ها و گفتگوها «فضل‌الله» و «نوری» که دو معرف برای شخصیت شیخ فضل‌الله نوری هستند، به صورت «فضله‌الله» و «شیخ‌ناری» درج شده است؛ همچنین «نحس‌الدوله» معرف عین‌الدوله، «شیخ منحوس ورامینی» معرف شیخ محمود ورامینی و «علی یزیدی» معرف سیدعلی یزیدی است (شرافت، 27 صفر 1326 ق: 1 و 2). در این گفتگوها، انتقادهای سیاسی از زبان اشخاص خیالی مانند فریدون و منوچهر، مشهدی‌نقی و کربلایی‌نقی و گاه از زبان شمع و پروانه، زنبور و بقال بیان شده است یا به صورت س و ج مطرح شده است؛ امری که از اوج وجود اختناق، سرکوب سیاسی و سانسورهای مطبوعاتی نشان دارد. به‌کارگیری روش‌هایی همچون بهره‌گیری از «علم اصطراب»، «رمل»، «فال» و «تاس» انداختن برای پیدا کردن علت‌های خرابی ایران و افول مشروطه از دیگر نمونه‌های استفاده شده در این گفتگوهاست. نمونه‌هایی که علاوه بر طرح دیدگاه‌های انتقادی نگارندگان گفتگوهای خیالی به آنها، بیان‌کنندهٔ باورهای اجتماعی و فرهنگی موجود در افکار مردم نیز است.

نقش و اهمیت اجتماعی گفتگوهای خیالی

علاوه بر مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی، در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی نیز استفاده از الگوی گفتگوهای خیالی مشاهده می‌شود؛ مانند «مکالمهٔ یکی از سیاحان ایران با یکی از ارباب سیاست هند» نوشته شده در روزنامهٔ حبل‌المتین که در کلکته هند منتشر می‌شد یا

این منابع اطلاع‌رسانی با اتخاذ رویکرد طرفداری یک‌جانبه از قدرت حاکمه، در ابتدا تنها وظیفه انعکاس اخبار دولتی را برعهده داشتند. در دوره ناصری، با انتشار مطبوعات فارسی‌زبان مانند قانون و عروء‌الوثقی در پاریس، حبل‌المتین در هند و اختر در استانبول که دیگر نظارت دستگاه حاکمه بر آنها وجود نداشت، به طرح انتقاد از اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه ایران توجه ویژه شد. در داخل مرزهای ایران نیز با نگارش رسائلی در دوره فتحعلی‌شاه، برای نخستین بار استفاده از الگوی گفتگوهای خیالی آغاز شد. رسائلی که موضوع‌های اصلی آن ادبیات کلاسیک ایران و اندرزهای تعلیمی و اخلاقی بود. برای اولین بار نیز در دوره ناصری، روشنفکران منتقدی همچون میرزاملکم‌خان و با نگارش گفتگوهایی مانند «رفیق و وزیر» و «شیخ و وزیر» استفاده از الگوی گفتگوهای خیالی را در قالبی انتقادی آغاز کردند و به موازات آن، با نگارش برخی گفتگوهای خیالی مانند مطالب مندرج در روزنامه‌های حبل‌المتین چاپ هند، اختر چاپ اسلامبول و ثریا چاپ مصر و نیز نگارش آثاری از مؤیدالاسلام در کلکته هند این شیوه گسترش یافت؛ پس از آن نیز با چاپ در مطبوعات دوره مشروطه، به‌خصوص مطبوعات منتشرشده فارسی‌زبان درون‌مرزی در دوره محمدعلی‌شاه قاجار و سال‌های 1324 تا 1327 ق/1285 تا 1288 ش، به اوج خود رسید. امری که علت آن را ازیک‌سو در کاهش توانایی نظارت دولت بر مطالب مندرج در مطبوعات و ازسوی‌دیگر، در شتاب رواج اندیشه‌های انتقادی در دوره مشروطه باید دانست. مهم‌ترین مسائل مطرح‌شده در این گفتگوهای خیالی عبارت‌اند از: اهمیت نظام مشروطه در جایگاه بافت تغییردهنده اوضاع «ایران ویران»، حقانیت نظام مشروطه، عینیت مشروطه و مبانی اسلامی و معرفی آن در قالب تنها راه‌حل خرابی‌های وطن. در انتها باید اشاره کرد که بیشتر این گفتگوها به زبان ساده به نگارش درآمده‌اند. علت این

و معمولی جامعه دوره قاجار قرار داده بودند. درخصوص اهمیت اجتماعی این گفتگوها باید اشاره کرد که در این دوره، با دو رویکرد انتقادی مواجه هستیم: 1. گفتگوهای که روشنفکرانی همچون میرزاملکم‌خان، میرزافتحعلی آخوندزاده و آقاخان کرمانی در گفتگوهای خیالی همچون «رفیق و وزیر» و «شیخ و وزیر»، «مکتوبات کمال‌الدوله»، «سه‌مکتوب» و «صدخطابه» انعکاس داده‌اند. زبان این گفتگوها روشنفکرانه و ادیبانه است و همه‌فهم نیست و مخاطب اصلی آنها نیز نه بدنه اجتماعی بلکه طبقات مرفه و روشنفکران اجتماعی است. 2. گفتگوهای که به زبانی ساده و عامیانه، با تأثیرپذیری از آداب و افکار اجتماعی مردم در دوره مشروطه به نگارش درآمده‌اند و مخاطب اصلی آنها نیز توده و طبقات اجتماعی متوسط و پایین جامعه است. علاوه‌بر گروه مخاطبان، تفاوت اصلی این دو گروه در هدف و طبقه اجتماعی تغییردهنده است؛ گروه نخست تلاش می‌کنند که تغییرات از رأس هرم قدرت صورت پذیرد و گروه دوم برای ایجاد تغییرات سیاسی اجتماعی در بدنه هرم کوشش می‌کنند.

نتیجه

آشنایی با غرب، رشد سفرنامه‌نویسی، رشد صنعت چاپ، ترجمه آثار متعدد از انگلیسی و فرانسوی در دوره قاجار به انضمام گسترش روزافزون منابع اطلاع‌رسانی مانند مطبوعات و تلگراف ازیک‌سو و رشد مفاهیم اجتماعی همچون اندیشه‌های عقل‌گرایانه و ساخت‌های اومانیستی و نگرش‌هایی همچون حقوق مدنی، رشد طرح مطالبات اجتماعی و مسئله حق رأی، ایجاد پارلمان و تفکیک قوا ازسوی‌دیگر باعث می‌شود که به‌علت هم‌خوانی با مؤلفه‌های جهان مدرن آن روز، این دوره از تاریخ ایران را یکی از ادوار تجددگرایی جامعه ایران معرفی کنیم. دراین‌بین با آغاز انتشار مطبوعات در ایران،

- . بی‌نام، (1338ق)، دلیل‌المتحیرین، شماره نسخه 1114668، نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی.
- . زینب‌بیگم، (1325ق)، سه رساله شامل جواب زینب‌بیگم به طالبین رفع حجاب؛ سندالسعادات؛ ادعیه، شماره بازیابی 11439، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- . عمیدالدوله، (132ق؟)، جنگ، شماره بازیابی 15360، نسخه خطی موجود در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- . قمی، مسعود، (1345ق)، مناظره تیغ و قلم، شماره نسخه Blatt 66، نسخه خطی موجود در کتابخانه برلین.
- . محلاتی غروی، محمدبن‌اسماعیل، (1337ق)، گفتار خوش یارقلی، شماره بازیابی 21787-2، نسخه موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- . مؤیدالاسلام، (بی‌تا)، مکالمه سیاح ایرانی با شخص هندی، شماره بازیابی 388186، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ج. مطبوعات**
- . آیین غیب‌نما، مکالمات مردم با میرغضبان، س 2، ش 2، 24 ربیع‌الثانی 1325ق.
- ، خطاب صاحب شریعت در عالم واقع، س 2، ش 9، 7 جمادى‌الثانی 1325ق.
- . اتحاد اسلام، گرگ و گوسفند، س 1، ش 4، 12 ربیع‌الثانی 1324ق.
- . ادب، در اثبات ذات واجب‌الوجود عزشأنه، س 1، ش 2، 27 جمادى‌الآخر 1316ق.
- . استبداد، انجمن استبداد، س 1، ش 1، 5 جمادى‌الثانی 1325ق.
- . ----، ندای طفل مشروطه، س 1، ش 10، 20 شعبان 1325ق.
- ، بقیه ندای طفل مشروطه، س 1، ش 11، 4 رمضان 1325ق.
- . ----، بقیه انجمن استبداد، س 1، ش 12، 19 رمضان 1325ق.
- . اقیانوس، لطائف، س 1، ش 1، 17 ربیع‌الثانی 1326ق.
- . ----، تحسن شکسته‌بندان طهران، س 1، ش 2، 24 ربیع‌الثانی 1326ق.
- . ----، انجمن ماکیان، س 1، ش 8، سلخ رمضان‌المبارک 1326ق.
- . ----، بلوای مورچگان، س 1، ش 3، غره جمادى‌الاول 1326ق.
- . انجمن ولایتی گیلان، صحبت بقال و زنبور، س 1، ش 3، 26 رجب 1325ق.
- . ایران‌نو، خواب شگفت، س 3، ش 89 و 90، 14 رجب 1329ق.
- . برجیس، روابط برجیس با عالم ارواح، س 1، ش 5، 9 برج سرطان؟.
- . پروانه، مجادله شمع و پروانه، س 1، ش 1، 7 شوال 1328ق.
- . ----، خزان و بهار: صحبت‌های پروانه و خروس، س 1، ش 2، 14 شوال 1328ق.
- . ----، بقیه مجادله شمع با پروانه راجع به شماره اول، س 1، ش 4، 5 ذیقعه 1328ق.
- . تمدن، رؤیای صادق یا خیالات واهبه، س 1، ش 23، 11 جمادى‌الاول 1325ق.
- . ----، حمام جنیان، س 1، ش 61، 2 ربیع‌الاول 1326ق.
- . خورشید، مناقشه قلمی ملابی پروای خراسانی و میرزاترسوی کاشانی، س؟، شماره؟، ربیع‌الاول 1324ق.
- . رهنما، سؤال و جواب مشهدی‌محمدنقی و کربلایی‌تقی: یا مکالمه مستبد و مشروطه‌طلب، س 1، ش 2، 3 رجب 1325ق.
- . شرافت، مکتوب از یزیدبن معاویه‌ابن‌ابی‌سفیان علیه‌اللعنه و العذاب، س 1، ش 7، 27 صفر 1326ق.
- . ----، مکتوب حسین کرد شبستری موهومی، س 1، ش 9، 14 ربیع‌المولود 1326ق.

رساله‌ای منتشر نشده از میرزا عبدالحسن خان بردسیری کرمانی، پیام بهارستان، دوره 2، س 7، ش 25، ص 248 تا 268.

----- و محمدعلی علیزاده، (1394)، عناصر

نمایشی در رساله خواب شگفت: بررسی عناصر داستانی در خواب‌نامه‌ای انتقادی از زمانه مشروطه، مجموعه مقالات همایش پژوهش عناصر داستانی در خواب‌نامه‌ای انتقادی از زمانه مشروطه، دانشگاه آزاد اسلامی بوشهر، ص 1 تا 9.

. رجائی زفره‌ای، محمدحسن، (1349)، نامه ناقور، وحید، س 8، ش 3، ص 355 تا 357.

. دالومند، حمیدرضا، (1385)، حمام جنیان: بهره‌گیری روشنفکر دوره مشروطه از فرهنگ مردم برای چالش با فرهنگ مردم، فرهنگ مردم، ش 18، ص 163 تا 169.

. علیزاده بیرجندی، زهرا، زهره علیزاده و کلثوم قربانی جویباری، (1394)، دلایل رویکرد اندیشه‌ورزان عصر قاجار به خواب‌نامه‌نویسی، پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، س 7، ش 2، ص 13 تا 32.

. قیصری، علی، (1386)، طنز در مطبوعات دوره مشروطیت: معرفی مجله استبداد، ایران‌نامه، س 23، ش 3 و 4، ص 333 تا 354.

لطفی، نقی، باغداردلگشا، علی (1394)، مکالمات خیالی: وجه انتقادی نو در گفتمان مطبوعاتی دوره مشروطه، پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره 7، ش 2، ص 85-104.

ه. کتاب‌های انگلیسی

- . Gheissari, Ali, (2005), "Despots of the World Unite! Satire in the Persian Constitutional Press (Introducing Majalleh-ye Estebdad, 1907- 1908)," Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Vol.24, No.3, pp. 360-376.
- . Balaghi ,Shiva, (2001), "Print Culture in Late Qajar Iran: The Cartoons of "Kashkūl", Iranian Studies, Vol. 34, No. 1/4, pp. 165-181.

. ----، سؤال و جواب، س 1، ش 10، 6 ربیع‌الثانی 1326ق.

. طوس، خواب پریشان، س 1، ش 41، 29 ربیع‌الآخر 1328ق.

. عصر جدید، ترانه یک مرغ، س 1، ش 29، 2 جمادی‌الثانی 1333ق.

. قانون، س؟، ش 29، 29 1308ق، ص 1 تا 4.

. کوکب دری، صحبت داش حسن با داش اسدالله در قهوه‌خانه عرش، س 3، ش 7، 9 ربیع‌الاول 1325ق.

. گلستان، طفل هشت‌ساله، س 1، ش 3، 9 رمضان 1325ق.

. گنجینه انصار، شیخ و شاب، س 1، ش 2، 2 ذیقعد 1325ق.

. گیلان، جا تر است و بچه نیست، س 1، ش 9، 20 ربیع‌الاول 1326ق.

. مجلس، بانک ملی چیست، س 1، ش 8، 22 شوال 1324ق.

. مساوات، حکایت یا افسانه، س 1، ش 3، 26 رمضان 1325ق.

. ندای وطن، بقیه گفتگوی شیخ‌بهلول با ملانصرالدین، س 2، ش 25، 13 ربیع‌الاول 1325ق.

. ----، بقیه گفتگوی منوچهر با فریدون در یکی از قهوه‌خانه‌های پاریس، س 1، ش 44، 5 جمادی‌الاول 1325ق.

. ----، بقیه گفتگوی شیخ‌بهلول با ملانصرالدین، س 1، ش 6، 11 ذیحجه 1324ق.

. ----، گفتگوی میرزا عبدالله و میرزاصادق، س 1، ش 53، 14 رجب 1325ق.

د. مقاله

. اتابکی، تورج، (1387)، مشروطه‌خواهان بدون مرز، گفتگو، ش 51، ص 33 تا 45.

. ----، (1378)، وجه ادبی نو در گفتار سیاسی عصر مشروطه، گفتگو، ش 23، ص 106 تا 113.

. ----، (1371)، مصاحبه ایرانیه، ایران‌شناسی، س 4، ش 16، ص 770 تا 802.

. باغداردلگشا، علی، (1394)، بازخوانی کتاب رضوان: